

Տէր Սարգիս վարդապետին կոստանդնուպոլսոյ
իւր անձինն զոր Աստուած բարեւոք վայելուցն
արասցէ, քրեցաւ ի թուարբութեանս մերում
ԹՃԶԱ (= 1732) նոյնմբ. ամսոյ ԺԷ...:

Սակայն իմ ձեռքս գտնուած պաշտօնա-
կան մէկ թղթոյ համեմատ՝ Սարգիս Հռոմայ
եկեղեցւոյ գաւառութիւնը պաշտօնապէս գրով
սուած է 1743ին, երբ Զմիւռնիոյ մէջ երու-
սաղեմայ համար նուէրներ կը հաւաքէր Սար-
գիս Արքեպ., ինչպէս պիտի տեսնենք, Իստանբուլ
լիվոնոյ քաղաքը վախճանած է, եւ իրեն վե-
րաբերեալ գրութեանց նրբոր կը պահուի նոյն
քաղքին կաթողիկոսէջ Հայոց եկեղեցւոյն
դիւանը: Այս գրութեանց մէջէն հետեւեալ
խաւերէն սկզբնագիր վաւերութեղովը (Դիւ-
լիվ.) նոյնութեամբ կը հրատարակեմ: Հռոմայ
Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովոյ գահերէց
կարգինալը կը գրէ 17 Օգոստ. 1743ին առ
Սարգիս Արքեպ. ի Զմիւռնիա, որ Ս. Բազա-
նայպետը եւ Ս. Ժողովը մեծապէս ուրախա-
ցած են, որ ինքը թողով մուրութիւնները՝
հաւատոյ գաւառութիւնը սուած է Զմիւռնիոյ
Առաքելական փոխանորդ P. Girolamo da
Perainoին ձեռքը, եւ թէ ընդունած է այս մա-
սին ղեկուած վաւերութեղները, թէ անոր այս
քարի օրինակը շատ լաւ ապաւորութիւն պիտի
ընէ եւ պատու պիտի բերէ անաթոլիոյս եւն:

Ահա այս նամակս՝

Mto. Ill^o e Rmo. Mons. come Fratello.
Per le mani del P. Girolamo da Peraino
Vicario Ap^o. di colesia Città avendo la
Santità di Nr^o Sig^o. e questa S. Cong. rice-
vuti i documenti, cò quali V. L. abbandonati
gli errori, e la Scisma della sua Nazione Ea
professato e professa la vera credenza, la
Unione colla S. Romana Chiesa madre e
maestra di tuttaa le altre, e la dovuta sugge-
zione al Romano Pontifice Capo Visibile della
medesima e Vicario del Fondatore di essa
Christo Nr^o. Sig^o. Ea la Sta Sua non meno
che questi miei Rmi Collegⁱ provato piacere
non ordinario si per la particolare di lei
unione, che per il frutto, il quale può questa
arrecare presso, cotesti suoi Connazionali, i
quali e animati dal di lei Esemplio, e persuasi
nell' intelletto dalle efficaci Sue insinuazioni,
deve sperarsi che saranno per seguitarla in
un'opera così santa. Nel congratularmi per-
tanto seco à nome anche per parte di S. B^{no}.

e di questa S. Cong^a non solo della intra-
pesa vera credenza, che del sampo Sparioso,
quale se la offre di rendere frutti abbondanti
nella Vigna del Sig.^o posso assicurarla dell'
attenzione particolare, quale si avrà sempre
della di Lei persona, e delle sue convenienze;
e prego perfine il Sig.^o che perfettiam.^o la
prosperi.

D. V. J. Roma 17. Agosto 1743.
Come Fratello Altmo
V. Card. Atn. Pref.

Filippo Monu S. S.
Mons. Sergio Arciv. Armeno
di Cesarea / Smirne
Հասցէ՝ All' Illmo. Rmo. Mons.^o Fratello
Mons. Sergio Arciv. Armeno di Cesarea
Smirne.

Կ. Գոլիս Կ. Ք. ՊԱՆԿԱՆԱՐԱՆԻ
(Շարժանութիւն)

Ս Ս Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՄԻԹԵՐ ԳՅՈՒ ԳՈՏՈՍՏՈՆՆԻԳԻՐԷՆԻ ՀՈՏՈՏ
ՀԻՆ ԲՈՂՈՔՈՑԹԻՎԻՆ ԻՐԱՌԻՆԷՐ

(Ոստանստիութեան փորձ):

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն
Գ Լ Ա Ռ Ի Գ.

Հայոց Գործարարական Միութեան:

III.

(Շարժանութիւն)

Չնայած, որ նախարարական շրջանում
միանգամայն բացակայում էր օրենսդրական
գործունեութիւն ասած բանը, ինչպէս եւ
գրուող օրենքների ժողովածուներ ու գաղա-
սանագրքեր, այնուամենայնիւ կարեւոր զգաց-
ում էր, որ անհրաժեշտ է որոշ իրաւարան-
կան գործողութիւնները գրաւոր ձեւով ար-
տայայտել: Այդ երեւոյթին հասկանալի է, եթէ
նկատի առնենք, որ հայերն շատ հին ժամա-
նակները տակաւին, ինչպէս յայտնի է Բաշեռ-
փոնի, Հերոդոտի եւ այլ պատմագրների խոս-
քերից, առեւտրական սերտ յարաբերութիւն-
ներ ունէին Բաբելոնի, Ասորեստանի, փիւնի-
կեայի ժողովրդների հետ: Մեզ հասած պատ-

շրջնում հայոց մեհեններին, կուսպաշտական տաճարների կից գտնուում էին յառուկ դիւաններ, ուր պահուում էին այսպես անուանած «մեհենական գրեր կամ թագաւորական մատեններ»։ Մեհենական գրերը կամ մատենները մի տեսակ յիշատակարաններ էին, ուր քրմերի ձեռքով արձանագրուում էին յայտնի ու նշանաւոր ժամանակեցիք ըզըքեպան, հասարակական ու կրօնական դէպքեր ու երեւոյթներ։ Այդ հայոց «մեհենական գրերը», երեւի նոյն նշանակութիւնն ունէին հայկական հին պատմութեան մէջ, ինչ որ հին հռովմայեցիների համար pontifexների annales կամ հին ասորաբաբելոնացիների համար նրանց հնագրանքները, որոնցից բազմաթիւ օրինակներ զանազան պեղումների շնորհիւ այսօր հասել են հնագետների ձեռքը։ Պէտք է ենթադրել, որ հին հայոց այդ «մեհենական գրերի» մէջ, որոնք այնպիսի խնամքով պահուում էին ապահով գիւտնաներում, անշուշտ արձանագրուում էին նաեւ նշանաւոր իրաւաբանական յիշատակարաններ, զօրօրինակ՝ բարձրագոյն թէ հոգեւոր եւ թէ զառքաւոր իշխանութիւնների օրոշումները, միջազգային ու իշխանական տների զանազան դաշնագրութիւնները եւ այլն, ինչպէս այդ տեղի ունէր նաեւ ասորա-բաբելոնական քրմերի մեհենական յիշատակարանների մէջ։

Արդիւնեալ բոլոր փառքերը որչա՛ չափով հաստատոււմ են մեր արտայայտած կարծիքը, թէ հին Հայաստանում, թէեւ բացակայում էին դաստաստանագրքեր, օրէնսգրքական ժողովածուներ, գրաւոր օրէնքների Corpus iuris, սակայն գործող սովորութեան իրաւունքի համեմատ զանազան իրաւաբանական երեւոյթներն, մանաւանդ գաղութների դէպքերը շատ անգամ կազմոււմ էին գրաւոր եւ նոյն խի պահուում էին յառուկ դիւանատներում։ Անշուշտ այդ հին իրաւաբանական յիշատակագիրները ծառայում էին միշտ իրենւ ուղեցոյց առօրեայ իրաւաբանական գործնականութեան մէջ։ Աւելանալով հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ ծնունդ էին առել այն ձեւերը, որոնցից յետագայում պատմական էվոլյուցիոնի աստիճանական ընթացքով պիտի զարգանային ապագայ օրէնսգրութեան հիմքերը, նրա բաղկացուցիչ էական տարրերը։ այդ գրաւոր ձեւերը կարող էին դառնալ յետագայ օրէնսգրական կենսի ու գործունէութեան, ապագայ զարգացող իրաւունքի առաջի աղբիւրները։ Սակայն

հայ կուլտուրական կենսի վիճակուած չէր զարգանալ ու ծաղկել խաղաղ եւ ինքնուրոյն պատմական պայմաններում։ Հայաստանի պատմական կենսից այս շրջանում մի ասպարէզ էր դարձել, ուր միայն պատերազմական զենքերի շատ չէր լսոււմ, ուր միայն արտաքին թշնամիների յարձակողական բանակներն էին աւելի սիրոււմ։ Ժողովրդի կուլտուրական զարգացման ընթացքը տակնուվրայ էր լինոււմ եւ խափանուււմ, երկրի արտագրողական ոյժերը մարում, ունէւանում էին, չգտնելով կենսունակ պայմաններ։

Քրիստոնէութեան ներմուծմամբ միանգամայն յեղաշրջոււմ է Հայաստանի կուլտուրական ամբողջ պատմութիւնը։ Քրիստոնէութեան արմատները արեց ժողովրդի մատուրաբարոյական կենսից այն բոլոր տարրերը, որոնք դարերով շարունակ զարգացել էին ասորաբաբելոնական եւ իրանական կուլտուրաների ազդեցութեանց ներքոյ։ Մեհենները, թագաւորական ու իշխանական դիւաններն եւ այն ամենն, ինչ որ հեթանոսական դրոշմ էր կրոււմ, մատնոււմ էին անխնայ աւերման եւ հրի։ Այդ անողոր հալածումով պէտք է անշուշտ բացատրել այն փաստը, թէ ինչու մեզ ոչ մի հետք չի մնացել հայ հեթանոսական յիշատակագրներից, բաց ի մի քանի կցկտուր տեղեկութիւններից հին հայոց հեթանոսական աստուածապաշտութեան վերաբերմամբ, որ գտնոււմ ենք սակաւաթիւ հայ ու օտար պատմագիրների երկերի մէջ։ Քրիստոնէութեան մուտքով հայաստանում սկսեց տիրապետել յունական աղբիւրները։ Ինչն եւ ընդհանրապէս քրիստոնէական ժողովրդների կուլտուրան։

Բնականաբար իրաւունքն էլ, որ մինչեւ այդ գոյութիւն ունէր հայաստանում իրրեւ հեթանոսական հիմնարկութիւն, վիճակուած էր ենթարկուելու նոյն հալածանքներին ու ունչացմանը։ Քրիստոնէական հայ հոգեւորականութիւնը, որպէս միակ ինտելիգենս ա գիտնական դասը, աստիճանաբար իր ձեռքն առաւ, իր ազդեցութեան ենթարկեց իրերի ամբողջ կուլտուրական կենսից։ Դրական սովորութեան իրաւունքին, որ անյայտ ժամանակներից ի վեր գործոււմ էր հին Հայաստանում եւ ժողովրդի վաղեմի իրաւաբանական անխախտ հայեացքի զարգացման հետեւանքն էր, հոգեւորականութիւնը սկսեց հակադրել կանոնական իրաւունքը՝ Ի հարկ է քրիստոնէութեան այդ խառնու մի հայաստանի հնադարեան հեթանոսական կուլտու-

բայի սահմանները, մանաւանդ դրական իրաւունքի միջնորդութեամբ, չանցաւ խաղաղ ու անգործ Նրա երեւման առաջին օրերից իսկ սկսեց Հայաստանում աւելի մի պայքար, օրհասական մի կռիւ հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան երկու տրամագծօրէն հակադրեալ աշխարհահայեացքների միջեւ՝ որ ահա եղբայրերով եւ որից միայն յաղթանակով գուրս եկաւ քրիստոնէութիւնը:

Նախարարական իրաւունքն ընդհարուեց կանոնականի հետ: Մինչդեռ առաջինը ներկայացնում էր մարմնաւոր իշխանութեան գաղափարները, նախնաշահնդիր էր աշխարհական-հասարակական շահերի պաշտպանմանը, երկրորդն ամբողջովին ձգտում էր աստուածայնութեան ու ժողովրդային Բաւական է միայն այստեղ յիշելու, որ այդ պայքարն իր գագաթնակէտին էր հասել թագաւոր Արշակ Բ-ի եւ Նաթոյիկոս Ներսէս Մեծի օրերին, մի ժամանակ, որից սկսած արդեն հայ հոգեւորականութիւնն յաղթական առաջնորդացութեամբ ամբողջովին իւր ձեռքը ձգեց Հայաստանի բաղդը:

Նախարարական եւ ընդհանրապէս գործող դրական իրաւունքը, որպէս աստիճանական իրաւունք, թէեւ գերեւէր իրանական եւ ասորական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնից, բայց եւ այնպէս ստացել էր որոշ ազդային, ազդական բնուորութիւն եւ դարձել էր հայ ժողովրդի աշխարհահայեացքի ստղծողը մասը, ընդհակառակն այն իրաւունքը, որ այժմ հոգեւորականութեան ձեռքով Հայաստանում սկսել էր իրականացնել քրիստոնէութիւնը, մի վարդապետութիւն, որ հիմնւած էր հանրամարդկային, համաքաղաքական սկզբունքների վրայ, միանգամայն այլ բնուորութիւն էր կրում, որ չէր համապատասխանում հեթանոսական Հայաստանի արտադրանքներին, խորթ էր նրա ազդային ամբողջ աշխարհահայեացքութեանը:

Վերջապէս նորաճուա քրիստոնէութեան քարոզիչները՝ հոգեւորականութիւնը երկրի մէջ գերիշխելու հարցում հանդիսացաւ աշխարհական իշխանութեան ամենավտանգաւոր մրցակիցը: Ընդհանուր գաղափար, աստիճանաբար իր ազդեցութեանը ենթարկելով հայկական կուլտուրական կեանքը, քանգում էր այն հիմքերը, որոնց վրայ կանգուն էր նախարարական իրաւունքը եւ միանգամայն տրուում երկրի ամբողջ օրէնսդրական գործունէութեանը: Իսկապէս Հայաստանում քրիստոնէութեան ու հեթանոսութեան միջեւ տեղի ունեցող դարեւոր պայ-

քարը ուրիշ ոչինչ էր, եթէ ոչ իրանական եւ ասորական-քաղաքական կուլտուրայի հետ: Հայ հոգեւորականութիւնը բնականօրէն աւելի յաւկում էր դէպի քրիստոնէական յանձնարարական-զանդական քաղաքակրթութեան քան թէ միայն հեթանոսական ժողովրդների: Մովսէս Խորենացին իր պատմութեան մէջ յիշում է մի փաստ, որ խիստ շեշտակի պատկերացնում է այն ազդեցութիւնը, որը հայ հոգեւորականութեան միջոցով Բիւզանդիայից տարածւում էր Հայաստանում (Մով. Խորեն. Գ. գլ. Ի). «Յերբորդամի թագաւորութեան Մարզպետ եկացեալ կոպտասպետ Հայոց մեծն Ներսէս... եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Նախարար, եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ազդութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս. քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ»:

Մանաւանդ խիստ սուբ արտայայտուեց բիւզանդական այդ ազդեցութիւնը Հայաստանում: Արշակունիների անկումից յետոյ, երբ սկսուեց զանազան նախարարական աների գերիշխանական տնտղը պայքարը Հայաստանում տիրապետող դիրք ձեռք բերելու համար, երբ երկիրն ամբողջապէս մասնուել էր անիշխանութեան առ դարձել մի արիւնահեղ սպարդիւ, ուր երկու աշխարհակալ պետութիւնները՝ Բիւզանդիոն ու Պարսկաստանը մարտնչում էին Հայաստանի իրենց գահին հպատակեցնելու նպատակով: Այստեղից սկսում է ուժգին թափով բարձրանալ հայ հոգեւորականութեան ազդեցութիւնը Հայաստանում: Հոգեւորականութիւնը դառնում է միակ ուժը, որ աներեւութօրէն անուրինում էր աշխարհական իշխանութեան բաղդը, օգտւում էր իր դիրքն ամրացնելու համար նախարարական աների միջեւ գոյութիւն ունեցող արիւնալի կռիւներից ու փոխադարձ թշնամական պայքարներից: Հոգեւորականութիւնը միակ ուժն էր, որ անխախտօրէն տիրապետում էր ժողովրդի մտքի ու հոգեւ. վրայ: Այս թէ Ինչու Հայաստանում նոյն իսկ մի ժամանակները, երբ մենք այնտեղ տեսնում ենք որոշ չափով զարգացած մտաւոր կուլտուրա, չենք գտնում աշխարհական իշխանութիւնների օրէնսդրութիւններ կամ հրատարակած դատաստանադրեր: Հայկական իրաւունքի միակ աղբիւրը դարձաւ կանոնական իրաւունքը, որ ոչ մի առնչութիւն չուներ բուն ժողովրդական կեանքի հետ: Ընթրքի ժողովրդի կեանքի իրական պայմաններից,

այլ առաջացել էր արտաքին ազդեցութիւններից, օտար հասանքներից: Այդ կանոնական իրաւունքի ազդիւրներն էին հին եւ նոր կտակարանը, առաքելական որոշումներն ու կանոնների ժողովածունքը (*Διοδασκαλία τῶν ἀποστόλων, Κανόνες τῶν Ἀποστόλων*), մի շարք տիեզերական, գլխաւորապէս առաջի երեք, ժողովների, նմանապէս եւ տեղական հայկական եկեղեցական ժողովների որոշումներն ու կանոնները: Նոյն այդ ժամանակները կրկին հայ հոգեւորականութեան շնորհիւ մուտք է գտնում Հայաստանում նաեւ մովսիսական իրաւունքը, իրենւ Վաստույ ընտրեալ մի ժողովրդի՝ հրէաների օրէնքները:

Ուրեմն պատմական այս շրջանում գրաւոր օրէնքների միակ ժողովածունքը փազմում էին րացառապէս կանոնական իրաւունքի զարգացման երեւցիմներից մէկը, իրաւունքի, որ իրականութեան մէջ գործադրւում էր հայ հոգեւորական իշխանութիւնների կողմից, որոնք այժմ ժողովրդի կուլտուրական կեանքի բոլոր ձիւղերում դարձել էին օրենսդրութեան միակ ներկայացուցիչները:

Յալայն պատմական տեղեկութիւններից մեզ յայտնի է մի նշանաւոր փաստ, որ այս պատմական շրջանում փորձեր են եղել Հայաստանում մուծելու հռոմէական իրաւունքը: Յիրուէի 536 թ. բիւզանդական կայսր Բուստինեանը իր XXI Novella-ով՝ *De Armeniis ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges*՝ հրամայում է Հայաստանում կիրառել *Corpus iuris civilis* եւ հռոմէական իրաւունքի նորմերով միայն կադաւորել իրաւաբանական յարաբերութիւնները: Այդ Novella-ի մէջ վերոյիշեալ կայսրը պատճառաբանում է իր հրամանն այսպէս. *Armeniorum regionem bene legibus gubernari volentes et nihl ab alia nostra differre republica et administrationibus eam Romanis ornavimus, prioribus eam liberantes nominibus et figuris uti Romanorum assuevimus santoniesque non alias esse apud eos, quam eas, quas Romani nominant, disposimus*. Բայց ինչպէս երևում է, մի կողմից՝ ժողովրդի բարբերում խիստ արմատացած սովորութեան իրաւունքը, որ Բուստինեանը չնորոշում է *secundum barbaricam gentem virorum* եւ միւս կողմից՝ հոգեւորականութեան ձեռքով կիրառուող կանոնական իրաւունքը թոյլ չառնել Հայաստանում ծաղկելու եւ զարգանալու հռոմէական քաղաքական իրաւունքը: *Corpus iuris civilis*-ը իր ստուար նիւթով, իրաւաբանական մանրակրկիտ տեսա-

կէտներով, իր բարդ եւ վերացական հայեացքներով ներկայացնում էր կուլտուրապէս զարգացած ժողովրդին համապատասխան օրենսդրական արգասիք, մի ժողովրդի, որի սոցիալ քաղաքական յարաբերութիւնները այդ օրենսդրութեան քաղաքական միանգամայն համապատասխան ձեւեր էին օտարած: Մինչդեռ հայկական իրաւունքի ինչն իր սոցիալ-կուլտուրական պայմաններով միանգամայն խորթ ասպարէզ էր այդ օտար օրենսդրութեան համար: Բայց սրանից՝ հայ հասարակական-քաղաքական մարմինների ներկայացուցիչները, գլխաւորապէս հոգեւորականութիւնը անձեռնհաս էին մարտելու այն հարուստ ու բարդ իրաւաբանական նիւթը, որ պատմական էր *Corpus iuris civilis*-ը: Ուստի Բուստինեանի վերոյիշեալ կարգադրութիւնը միայն օտանց որեւէ դրական հետեւանքի հայկական իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ:

Եթէ *Corpus iuris civilis*-ը ոչ մի ազդեցութիւն չէր ունեւորէր հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ, անհետ անցաւ հայկական իրաւունքի ընթացքից, այնուամենայնիւ պէտք չէ ժխտել այն փաստը, որ բիւզանդական իրաւունքը, բացառապէս Բուստինեանից յետոյ գոյութիւն ունեցող իրաւունքը, շօշտփելի հետքեր է թողել հայկական իրաւունքի յետագայ զարգացման մէջ: Բուստինեանական իրաւունքը, որ հիմնաւոր էր գլխաւորապէս հին հռոմէական քաղաքացիական սկզբունքների վրայ, որպէս տեսանք, միանգամայն խորթ է Հայաստանի համար, ուր տիրապետում էր կանոնական օրենսդրութիւնից բխած մի իրաւունք: Ընդհանրապէս բիւզանդական իրաւունքը եւ յետագայ բիւզանդական կայսրների որոշումները, երբ հռոմէական օրէնքների խիստ աշխարհական բնոյթը տարրալուծուեց ու հալուեց Բիւզանդիոնում այն ժամանակ գերիշխան կրօնական հայեացքների ու աստուածաբանական սկզբունքների մէջ եւ երբ տիրապետող իրաւունքը գարձել էր *divina quaedam providentia*, ահա այդ յետագայ բիւզանդական քաղաքացիական իրաւունքը քիչ թէ շատ յարմար հող գտաւ Հայաստանում, ուր նա մուտք գործեց միմայն հայ հոգեւորական ներկայացուցիչների միջոցով: Մանաւանդ մեծ ծաւալով եւ ոյժով այդ բիւզանդական քաղաքացիական օրենսդրութեան ազդեցութիւնը սկսեց ներգործել հետեւեալ քաղաքական շրջանում:

(Ըրբանս-իւի)

Խ. ՄԱՄՈՂԻԱՆ

